

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

RƏHİLƏ ƏSRƏF qızı HÜMMƏTOVA

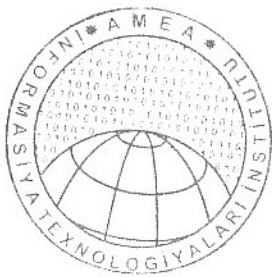
**TOVUZ RAYONU ONOMASTİK VAHİDLƏRİNİN
LİŊVİSTİK TƏHLİLİ**

10.02.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKİ – 2005

26.05.05.

Dissertasiya ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

V.H.ƏLİYEV

filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

A.M.QURBANOV

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor

Z.Ə.XASIYEV

filologiya elmləri namizədi

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Dillər Universiteti

Müdafiə «28» «iyun» 2005-ci il saat «14⁰⁰»da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya şurasının (N.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 31, V mərtəbə,
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «20» «may» 2005-ci ildə göndərildi.

**Dissertasiya şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru, professor:**

Q.İ.MƏŞƏDİYEV

M. Məşədiov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən onomastik leksikanın öyrənilməsi Azərbaycan dilinin tarixini, ədəbi dilin formalaşması və inkişaf meyllərini izləmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Son zamanlar Azərbaycan onomastikası sahəsində sanballı tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Belə sanballı tədqiqatlara prof.A.Qurbanov, R.Yüzbaşov, K.Əliyev, Ş.Sədiyev, L.Quliyeva, R.İsrafilova, Q.Məşədiyev, Q.Cəfərov, Y.Yusifov, S.Kərimov, Q.Məşədiyev, R.Eyvazova, H.Mirzəyev, V.Əliyev, F.Xalıqov, Z.Xasiyev və başqalarının əsərlərini göstərmək olar¹.

Azərbaycan onomastikasının müqayisəli, təsviri, tarixi və areal metodlarla öyrənilməsi sahəsində də böyük uğurlar qazanılmışdır. Təkcə son on il ərzində bu sahədə onlarla doktorluq və namizədlik işləri yazılmış, həmin əsərlərdə Azərbaycan onomastik vahidləri tarixi, coğrafi cəhətdən, dil mənsubiyyətinə və quruluşuna görə araşdırılmışdır.

Bu, bütövlükdə Azərbaycan onomastikasının elmi şəkildə öyrənilməsi üçün zəmin yaradır. Məhz bu baxımdan qədim Oğuz məskəni sayılan Tovuz rayonu onomastik vahidlərinin tarixi-lingvistik təhlili olduqca aktual məzmun kəsb edir. Tədqiqat işinin aktuallığı bir də orasındadır ki, araşdırmaların köməyi ilə Tovuz rayonu onomastik vahidlərinin Azərbaycan onomastik sistemində özünəməxsus mövqeyi, rolu, statusu müəyyənləşdirilir. Leksik-semantik təsnif əsasında Tovuz rayonu toponimlərinin növləri açıqlanır, onların tarixi-lingvistik təhlili aparılır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasında əsas məqsəd Tovuz rayonu onomastik vahidlərini bir sistem şəklində, tarixi-lingvistik aspektdə araşdırmaq və Azərbaycan onomastik sistemində yerini müəyyənləşdirməkdir. Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həlli lazım gəlir:

- Tovuz rayonu onomastik vahidlərinin toplanması və qeydə alınması;
- Toplanmış onomastik vahidlərin qruplaşdırılması, sistemləşdirilməsi və təsnifi;
- Rayon ərazisində müşahidə olunmuş onomastik vahidlərin leksik-semantik təsnifi;
- Rayonda toplanmış antropotoponimlərin, etnotoponimlərin, oykonimlərin, oronimlərin, hidronimlərin, antropohidronimlərin, etnohidronimlərin, zoohidronimlərin və s. müəyyənləşdirilməsi və qruplaşdırılması;

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı «Maarif» nəşr yəti, 1998, 594 s.; Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları (oçerklər), Bakı, «Maarif», 1972, 100s.; Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, «Элм», 1991, 549 с.; İsrafilova R.D. Məşədiyev Q.İ., Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin onomastikası (oçerklər) Bakı, Elm, 1967, 188 s.; Yusifov Y.B., Kərimov S.K. Toponimikanın əsasları, Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1987, 204s.; Məşədiyev Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri, Bakı, «Elm», 1990, 147 s.; Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər, Bakı, Elm, 1996, 244 s.; Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz, Bakı, ADPI, 1997, 352 s.; Əliyev V. Azərbaycanın toponimiyası (Dərs vəsaiti), Bakı, N.Tusi adına ADPI, 1999, 279 s.; Xasiyev Z. Tovuzun toponim dünyası, Bakı, Sabah, 1997, 111 s.

- Tovuz rayonunda qeydə alınmış onomastik vahidlərin tarixi-lingvistik təhlilinin aparılması;
- Ayrı-ayrı onomastik vahidlərin etimoloji təhlili;
- Leksik, morfoloji, sintaktik üsulla yaranmış onomastik vahidlərin tarixi-lingvistik təhlili;
- Tovuz rayonunun areal onomastik vahidlərinin müəyyənəşdirilməsi, onların Azərbaycan toponimiyasında və türk dillərində paralellərinin aşkar edilməsi;
- Tovuz rayonu areal toponimlərinin fonetik, qrammatik, semantik dəyişikliyə uğramasının lingvistik cəhətdən izahı;
- Tovuz rayonu onomastik vahidlərinin Azərbaycan onomastikasında yerinin və xüsusi çəkisinin müəyyənəşdirilməsi.

Tədqiqatın obyektı və mənbəyi. Tədqiqatın obyektı kimi Tovuz rayonunun onomastik vahidləri və bununla bağlı qaynaqlar əsas götürülmüşdür. Prof.A.Qurbanov onomastik mənbə anlayışını çox geniş anlamda götürür: qədim abidələr, yazılı ədəbiyyat, şifahi ədəbiyyat (folklor), aşiq ədəbiyyatı, elmi ədəbiyyat, qədim və müasir xəritələr, dialekt və şivələr, qohum dillər və başqa dillər, tarixi sənədlər, arxiv materialları, ali sovetin kartotekası, dövrü mətbuat və s¹.

Tovuz rayonu onomastik vahidlərinin tədqiqində bu mövzu ilə əlaqədar yazılmış elmi əsərlər, müxtəlif vaxtlarda rayon ərazisində toplanmış onomastik materiallar, aşiq ədəbiyyatı və digər şifahi folklor nümunələrində qeydə alınmış xüsusi adlar, müxtəlif tarixi mənbələrdə sənədləşdirilmiş yer adları, eləcə də Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsünə dair müxtəlif vaxtlarda nəşr olunmuş kitablar mənbə kimi götürülmüşdür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının Tovuz rayonu onomastik vahidləri toplanmış, qruplaşdırılmış, sistemləşdirilmiş və leksik-semantik əlamətlərinə görə təsnif olunmuşdur. Rayonda qeydə alınmış antropotoponimlər, etnotoponimlər, hidrotoponimlər, zootoponimlər, fitotoponimlər, təsviri toponimlər, oykonimlər, oronimlər, hidronimlər, antropohidronimlər, etnohidronimlər, topohidronimlər etimoloji, tarixi-lingvistik təhlilə cəlb edilmiş, leksik, morfoloji, sintaktik və semantik üsulla yaranan onomastik vahidlərin hərtərəfli təhlili aparılmışdır. Göstərilənlərdən əlavə, ilk dəfə olaraq Tovuz rayonunun areal onomastik vahidləri müəyyənəşdirilmiş, onların Azərbaycan toponimiyasında və türk dillərində paralelləri aşkar edilmişdir. Dissertasiya işində Tovuz rayonunun areal toponimlərinin başqa dillərdəki fərqli variantlarının izahı verilmişdir. Araşdırmalar nəticəsində Tovuz rayonu onomastik vahidlərinin Azərbaycan onomastikasında yeri və xüsusi çəkisi müəyyənəşdirilmişdir.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tovuz rayonu onomastik vahidlərinin hərtərəfli tədqiqinin böyük nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır. Onomastik vahidlərin toplanması, təsnifi və lingvistik təhlili Azərbaycan dilinin tarixini, mənşeyini, inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Məlum olduğu kimi, onomastik vahidlərdə xalqın tarixi, etno-

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı «Maarif» nəşriyyatı, 1998, 594 s.

genezi, adət-ənənələri, mentaliteti öz əksini tapır. Bu mənada onomastik vahidlər təkcə Azərbaycan dilinin tarixini deyil, həm də Azərbaycan xalqının tarixini araşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onomastik vahidlərdə xalqın tarixi keçmişi maddiləşir, onun ulu tarixindən xəbər verən onomastik abidələr yaranır. Təsadüfi deyil ki, prof.A.A.Axundov onomastik vahidləri «Torpağın köksündə tarixin izləri» adlandırmışdır¹.

Tovuz rayonu onomastik vahidlərinin araşdırılmasına həsr olunan bu dissertasiya Azərbaycan dilinin və xalqının tarixini, etnogenezini, adət-ənənələrini, coğrafi mövqeyini və relyefini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiyanın nəticələrindən ali məktəblər üçün dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında, onomastik vahidlər lüğətinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın metodu. Onomastikanın elmi təhlil metodları müxtəlifdir. Tədqiqat işində onomalogiya sahəsində uğurlar qazanmış görkəmli tədqiqatçıların, bir çox türkoloqların araşdırmalarında tətbiq edilən metodlardan istifadə edilmişdir.

Dissertasiyada mövzu ilə əlaqədar A.Qurbanov, R.Yüzbaşov, K.Əliyev, Ş.Sədiyev, L.Quliyeva, R.İsrafilova, Q.Məşədiyev, Q.Cəfərov, Y.Yusifov, S.Kərimov, Q.Məşədiyev, R.Eyvazova, H.Mirzəyev, V.Əliyev, F.Xalıqov, Z.Xasiyev və başqalarının araşdırmaları örnək kimi götürülmüş², onların istifadə etdikləri təhlil metodları və üsulları əsas hesab edilmişdir.

Prof.A.Qurbanov onomastikanın elmi təhlil metodlarından bəhs edərək yazır: «...Müasir dövrdə metod problemlərinin müzakirə və həlli, yeni-yeni metodlar işlənilib-hazırlanması müxtəlif elmlər üçün vacib olduğu kimi, dilçiliyin onomalogiya sahəsində də əsas problem olaraq qalmaqdadır. İndiyədək onomastikanın elmi təhlil metodlarının təkmilləşməməsi, bu sahədə konkret təhlil metodlarından istifadə olunmaması nəticəsində onomastik vahidlərin elmi təhlili aşağı səviyyədə olmuşdur, araşdırılan materialların təhlilində sırf təsvirçilik üstünlük təşkil etmiş, faktlara tarixi baxımdan yanaşmaq, onları müqayisə etmək, qarşılaşdırmaq, onlar üzərində dəqiq statistik hesablamalar aparmaq, eyni bir onomastik vahidin areal variantlarını axtarmaq və s. məsələlərə təsadüfi hallarda müraciət edilmişdir»³.

¹ Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri – Bakı, Gənclik, 1983. 136 s.

² Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı «Maarif» nəşriyyatı, 1998, 594 s.; Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları (öçerklər). Bakı, «Maarif», 1972, 100s.; Гулиева Л. Русская топонимия Азербайджана. Баку. ИздАгу им. С.М.Кирова, 1984, 102 с.; Исраfilova R.D. Məşədiyev Q.İ., Cəfərov Q.H. Azərbaycan dilinin onomastikası (öçerklər) Bakı, Elm, 1967, 188 s.; Yusifov Y.B., Kərimov S.K. Toponimikanın əsasları. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1987, 204s.; Məşədiyev Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri, Bakı, «Elm», 1990, 147 s.; Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, Elm, 1996, 244 s.; Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı, ADPI, 1997, 352 s.; Əliyev V. Azərbaycanın toponimiyası (Dərs vəsaiti). Bakı, N.Tusi adına ADPI, 1999, 279 s.; Xalıqov F. Folklor onomastikası I hissə, Bakı, «Elm», 1998, 137 s., II hissə, Bakı, «Elm», 2000, 131 s.; Xasiyev Z. Tovuzun toponim dünyası, Bakı, Sabah, 1997, 111 s.

³ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı «Maarif» nəşriyyatı, 1998, s.106.

Tədqiqat işində onomastika sahəsində tanınmış mütəxəssis prof. A.Qurbanovun bu tövsiyələri nəzərə alınmışdır. Araşdırma prosesində təsviri, tarixi, müqayisəli və areal metodlardan yaradıcı şəkildə istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Mövzu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdindəki əlaqələndirmə şurasında qeyd alınmışdır. Tədqiqatın nəticə və yekunları ilə əlaqədar elmi konfranslarda məruzələr edilmiş, 8 məqalə və 2 tezis çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya ixtisarlar siyahısı, giriş, 3 fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və əlavədən (lüğətdən) ibarətdir.

TƏDQIQATIN QISA MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metodu, mənbələri, obyekt, işin aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

I fəsil «Tovuz rayonunun onomastik vahidlərinin leksik-semantik təsnifi» adlanır.

Azərbaycan dilinin və tarixinin qədim dövrlərindən xəbər verən onomastik vahidlər hansı vaxtda, hansı ictimai-siyasi quruluşda yaranırsa-yararsın, dilimizin qanunları çərçivəsində formalaşır. Onomastik vahidlər, o cümlədən toponimlər dilimizin leksikasında olan müxtəlif söz qrupları əsasında yaranır: şəxs, tayfa, qəbilə, heyvan, bitki, səma cisimləri, bitki adları bu işdə aparıcı rol oynayır. Buna əsaslanaraq prof. A.Qurbanov Azərbaycan toponimlərinin aşağıdakı qruplarını göstərmişdir: antropotoponimlər, etnotoponimlər, hidrotoponimlər, zootoponimlər, fitotoponimlər, ictimai-siyasi xarakterli toponimlər, memuar-xətirə toponimləri, kosmotoponimlər, təsviri toponimlər¹.

Tovuz rayonu toponimləri bütövlükdə Azərbaycan toponimlərinin leksik-semantik qruplarından ciddi şəkildə fərqlənir. Burada fərqlər yalnız dil mənsubiyyətinə görə ola bilər. Əgər Azərbaycanın cənubunda İran mənşəli toponimlər, şimalında isə Qafqaz mənşəli yer adları müşahidə olunursa, Tovuz rayonu daha çox türk-öğuz mənşəli toponimləri ilə seçilir. Bu cəhət Tovuz rayonu onomastik vahidlərinin ən mühüm, aparıcı xüsusiyyəti hesab oluna bilər.

Etnotoponimlər. Etnotoponimlər tayfa, qəbilə adları əsasında yaranır. Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi, bir çox mübahisəli məsələlərin həlli baxımından etnotoponimlərin araşdırılmasının əhəmiyyəti böyükdür. Prof. A.Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, «Müasir Azərbaycan toponimlərində tayfa adlarının izinə düşməklə bir sıra mühüm tarixi, etnoqrafik və dilçilik məsələlərini şərh etmək mümkündür»².

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı «Maarif» nəşriyyatı, 1998, s. 322-339.

² Ycnə orada, s. 328

Tədqiqatçı Z.Xasiyev etnotoponimlərin öyrənilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edərək yazır: «Azərbaycan xalqının soykökündə duran, onun təkamülündə və etnogenezində mühüm rol oynayan etnoslar haqqında ilkin məlumatı biz yunan, Roma, ərəb və başqa əcnəbi müəlliflərin əsərlərindən alırıq, heç şübhəsiz, əcnəbi müəlliflər türkdilli etnosları öz tələffüzlərinə uyğun təqdim etmişlər ki, nəticədə onların bəziləri tanınmaz şəkllə düşmüşdür. Ən başlıcası, bu etnoslar Azərbaycan ərazisindən kənarlarda köçəri maldarlar kimi təqdim edildiyindən qədim Alban-Aran torpaqlarında türkdilli etnosların varlığı danılmışdır»¹.

Tovuz rayonu ərazisində aşağıdakı etnotoponimlərə təsadüf olunur: Tovuz, Bozalqanlı, Qırıxlı, Quşçu, Xunanyurd, Mollaayrım, Aldədə, Abdal, Ayıblı, Avaz, Qaraxanlı, Qovlar, Lazılar, Çıraqlı, Sofular, Şamlıq, Cinli, Qurdlu, Qarabağlı, Ağacəri, Cilovdarlı, Çirkinli, Qazan, Çobansığınaq, Hacılar, Dondar, Qədirlı, Cırdaxan.

Antropotoponimlər. Azərbaycan onomastikasında şəxs adı, familiya, ləqəb, titullar, tirə əsasında yaranan toponimlər də mövcuddur. Dilçilik ədəbiyyatında onlar antropotoponimlər adlandırılır. Antropotoponimlərin etnotoponimlərdən bir çox fərqli xüsusiyyətləri vardır. Etnotoponimlər tarixin müəyyən dövrlərində qəbilə, nəsil, tayfa adlarından yaranmışdır. Müasir dövrdə bu yolla yeni toponimlər yaranmur. Lakin bəzən müəyyən nəsil və tirə mənsubiyyətinə görə yeni yaşayış məhəllələri yarana bilər. Bu daha çox əhalinin miqrasiyası, yeni yaşayış məskənlərinə köçməsi ilə əlaqədardır. Belə antropotoponimlər patronimik toponimlər adlanır.

Tovuz rayonu ərazisində aşağıdakı antropotoponimlər qeydə alınmışdır: Abbasqulular, Korvəli yurdu, Ağaməmmədli, Mayıl körpüsü, Aşrallar, Mansırlı, Bayramlı, Mirzəxanlı, Vahidli, Məşədilər, Vəzirzadə, Nağılar, Namazlar, Qazqulular, Nəsimli, Qaralar, Pərizamanlı, Əhmədabad, Sadıqlı, Əliyevli, Saladımlı, Əlimərdanlı, Səmədbəyli, İbrahimhacılı, Səfərli, İsakənd, Hətəmlər, Kazımlı, Firidun Bağirov, Kəlbəhmədli, Şixheybət.

Hidrotoponimlər. Azərbaycan onomastikasında hidronimlər əsasında yaranan toponimlər-hidrotoponimlər az tədqiq olunmuşdur. Halbuki dilimizdə su, çay, arx, bulaq, çeşmə, quyu və b. hidroterminlərlə düzələn toponimik adlar olduqca çoxdur.

Məlum olduğu kimi, yaşayış məskənləri çox vaxt su hövzələrinin yanında salınır və onların adları da bəzən həmin su mənbələrinin adı ilə tanınır. Adları çəkilən kənd adlarının da sonradan yarandığı ehtimal olunur. Bu qrup adların yaranması haqqında fikir müxtəlifliyi vardır. N.Əsgərov Tovuz çayının eyniadlı yaşayış məntəqəsinin adını daşmasını qeyd edir².

Q.Qeybullayev dağ zirvəsində yerləşən Tovuzqalanının yaxınlığındakı çay adı ilə bağlı olduğunu ehtimal edir. Lakin M.Ə.Abbasova bu fikri rədd edir, Tovuz toponiminin mənasının çayla əlaqələndirilməsini qəbul etmir.

¹ Xasiyev Z. Tovuzun toponim dünyası. Bakı, Sabah, 1997, s.13.

² Abbasova M.Ə. Tovuz toponimii haqqında, Azərbaycan onomastikasi problemləri, II. Bakı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu. 1998, s.135.

Tovuz rayonu ərazisində «su» mənası bildirən terminlərin köməyi ilə yaranmış kənd adlarına – hidrotoponimlərə aşağıdakıları göstərmək olar:

- Quydərə, Yoğunbulaq, Ağbulaq, Çəsməli, Xunanarx, Qarabulaq, Daşbulaq, Çəsməlibulaq və s.

Tovuz rayonunda adları göstərilən hidrotoponimlərin su hövzələri ilə bağlı yarandığını ehtimal etmək olar.

Zootoponimlər. Azərbaycan onomastikasında istər ev heyvanları, istər vəhşi heyvan, quş, balıq, həşərat və s. canlıların adları əsasında düzəlmiş yer adları da müşahidə olunur. Belə yer adları zootoponimlər adlanır. «Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsü» kitabından bir sıra rayonlarda belə adların olduğunu görürük.

Tovuz rayonu ərazisində müşahidə olunmuş zootoponimlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- Qoşdərə, Atbatan, Pələkli, Ceyrançöl, Cöngəli.

Qeyd etmək lazımdır ki, Tovuz rayonu ərazisində quş və heyvan adları ilə yaranmış bir çox dağ, dərə, təpə, su və s. adlar da vardır.

Fitotoponimlər. Azərbaycan ərazisində yaranmış yer adlarının bir qismi bitki adlarından əmələ gəlmişdir. Belə fitotoponimlər çox vaxt areal səciyyə daşıyır. Bəzən cəmi fitotoponimin paralellərinə Azərbaycanın digər rayonlarında da rast gəlmək olur.

Tovuz rayonunda bitki adları ilə yaranmış aşağıdakı kənd və yer adlarına rast gəlmək olur: Alakol, Qozdərə, Almatıala, Ağacqala, Arpaçökəyi, Qaraağaclı, Təkqaraağac, Ocaqdağdağan və s.

Təsviri toponimlər. Azərbaycan onomastikasında bəzən müəyyən yer adları orada olan təbii sərvətlərə, həmin yerin coğrafi relyefinə və s. əlamətlərə görə adlandırılır. Göstərilən üsulla yaradılmış yer adlarına təsviri toponimlər deyilir.

Tovuz rayonu ərazisində müşahidə olunan təsviri toponimlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: Alakol, Köhnəqala, Aşağı Öysüzlü, Göyəbaxan, Qayadibi, Ağdam, Aşağı Ayıblı, Aşağı Quşçu, Böyük Qışlaq, Orta Qışlaq, Qaradaş, Yamaqlı, Quydərə, Qozdərə, Yuxarı Öysüzlü, Bala Şamlıq, Yamaqpəyə, Yoğunbulaq və s.

Rayon ərazisində təsviri yolla yaranan dağ, dərə, bulaq, tala, quzey, qaya və s. adlar istənilən qədərdir.

Oronimlər. Oronimlər relyef quruluşuna görə bir-birindən fərqlənən obyektlərin adını bildirir. Buraya dağ, dərə, təpə, düz, yoxuş, eniş, meşə, qobu, tala, qaya, otlaq, quzey, güney, zirvə və s. adlar daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan oronimləri tam şəkildə tədqiq olunmamışdır.

Dağ adları. Tovuz rayonu ərazisində müşahidə olunan dağ adlarına aşağıdakıları göstərmək olar:

- Avaz dağı, Ağacəri dağı, Ağdağ dağı, Ağdam dağı, Aran dağı, Aran sıra dağları, Ayqırlı dağı, Baqqallı dağı, Baydalı dağı, Bozdağ, Bölük dağı, Qabaqtəpə dağı, Qayabaşı dağı, Qayadibi dağı, Qarabalıq dağı, və s.

Dağ adlarının çoxu, adətən, dağın xarici görünüşünə görə, təsviri yolla yaranan adlardır: Ağdam dağı, Bozdağ, Qarabalıq dağı, Qarabalıdır dağı, və s.

Dərə adları. Tovuz rayonunda leksik-semantik cəhətdən maraqlı və rəngarəng dərə adları aşağıdakılardır: Abdal dərəsi, Ağabəy dərəsi, Ağabulaq dərəsi, Ajıdərə, Arı dərəsi, Bağırsağ dərəsi, Bayazın dərəsi, Bəycan dərəsi, Bolçadərə, Buzludərə, Vəzirdərə, Qamışlı dərəsi, Qırmızı dərə, Qozdudərə, Qoçdərə, Qurudərə və s.

Təpə adları. Tovuz rayonunda təpə adları aşağıdakılardır: Avaztəpə, Ağı təpəsi, Binəyeri təpəsi, Boztəpə, Qabaqtəpə, Qarğıdalı təpəsi, Qoşaosmanlı təpəsi, Daşlı təpə, Əriktala təpəsi, Kirpitəpə, Gözdəklər təpəsi və s.

Qaya adları. Rayon ərazisində ən çox müşahidə olunan onomastik vahidlərdən biri də qaya adlarıdır: Ağqaya, Ballıqaya, Qayadibi, Qanlı qaya, Qaraqaya, Qarğa qayası, Qızılqaya, Qonurqaya, Qoşaqaya, Qurd qayası, Zamanlı qayası, Zılqaya, Yekəqaya, Karqaya, Keçi qayası, Kəmərlı qaya, Kəmərqaya, Keçiqaya, Kiçik Qızılqaya, Koroğlu qayası və s.

Zirvə adları. Başqa oronimik vahidlərə nisbətən zirvə adları sayca çox deyildir: Keçi zirvəsi, Gödəkzirvə, Gödəkdaş zirvəsi, Gürzan zirvəsi.

Tala adları: Almalıtala, Anaarxbasan talası, Armudlutala, Baştala, Bala tala, Binəyeri tala, Böyüktala, Qalacanın talası, Qarabasan talası, Danalıq talası, Daşlı tala, Düzdağ talası, Düyütorpağı talası, Əzgilli tala, Kəmərlıqaya talası, Göyəmli tala, Göytala, Göllü tala, Gündüklü tala, Güneyli tala və s.

Qobu adları: Ayaqqobu, Ayıblı qobusu, Böyük qobu, Dağdağanlı qobu, Qalanın qobusu, Qanlıqobu, Qaraqoyunlu qobusu, Qırıxlı qobusu, Qobu, Qobular, Quru qobu, Kiçik qobu, Genqobu, Gərməşoylu qobu və s.

Tap adları: Qaramantapı, Əyritap, Göytap, Məhəmmədin tapı, Nehrətapı, Nəcəfin tapı, Seyidin tapı, Tap, Tapkəməri, Cüyürtapı, Sulutap və s.

Quzey adları: Qanlıquzey, Qaraquzey, Quzey dağı, Genquzey, Şahverdinin quzeyi və s.

Güney adları: Bərküney, Qaragüney, Qiyasların güneyi, Daşlı güney, Yataq güneyi, Sarıgüney, Fəvəli güneyi, Söyüdlü güneyi və s.

Gədik adları: Kəkəli gədiyi, Güvəndiyn gədiyi, Söyüdlünün gədiyi, Çərçi gədiyi və s.

Yal adları: Ağyal, Aralıq yalı, Qaraya, Enişyal və s.

Hidronimlər. Su, çay, bulaq adları tarixən ayrı-ayrı əlamət və keyfiyyətləri, fiziki xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yaradılmışdır. Həmçinin mənsub olduğu şəxsin adı ilə əlaqədar, təsadüfi hadisələrlə bağlı olaraq adlandırılan hidronimlər də çoxluq təşkil edir. Bir qismi isə zoonimlər, fitonimlər, say bildirən sözlər əsasında yaranır.

Su adları: Ağsu, Qarasu, Turşsu, Şorsu,

Çay adları: Ağçay, Axınca çayı, Babaçay, Bastam çayı, Bolçadərəyurdu çayı, Qabırlı çay, Qaranlıqçay, Qulaqlıçay, Quzeyçay, Əsrikçay, Əhmədabadçay, Zamanlıçay, Zəyəm çayı və s.

Arx adları: Ana arx, Döndərmə arx, Yoğun arx, Gödək arx, Xanımarx, Xunanarx, Çəltik arxı və s.

Bulaq adları: Atlı bulaq, Bağır bulağı, Beşbulaq, Qarabulaq, Qələndər bulağı, Qible bulağı, Qızlar bulağı, Qozlu bulaq, Qoşa bulaq, Daşlı bulaq, Duzlu bulaq, Döldül bulağı, İsitmə bulağı və s.

Dissertasiyanın II fəslı «Tovuz rayonu onomastik vahidlərinin tarixi - linqvistik təhlili» adlanır. Toplanmış materialın təhlili göstərir ki, Tovuz rayonunda qeydə alınmış onomastik vahidlər leksik, morfoloji, sintaktik və semantik üsulla yaranmışdır. Bu göstərilən üsullar tamamilə bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, bəzən qarışıq formalarda müşahidə olunur, sadə, düzəltmə və mürəkkəb onomastik adları formalaşdırır.

Sadə onomastik vahidlər.

«Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsü» kitabında¹ və digər mənbələrdə göstərilir ki, Tovuz rayonundakı şəhər, qəsəbə və kənd adlarının çoxu müxtəlif tayfa, nəsil adları və s. ilə bağlı əmələ gəlmiş, heç bir şəkildə qəbul etmədən yaranmışdır: Tovuz, Qoşa, Kırzan, Kırən, Çatax, Cirdək, Abdal, Abaz, Qazan, Dondar, Baldır, Qala, Əsrək yer adları və s.

Onların bir çoxu qədim türk tayfa, nəsil, qəbilə, tirə adları bildirmiş, sonralar isə həmin tayfaların məskunlaşdıqları ərazi də eyni adı almışdır. Bu mənada sadə onomastik vahidlər təkcə oykonimləri deyil, digər onomastik vahidləri də əhatə edir.

Düzəltmə onomastik vahidlər. Azərbaycan onomastikasında olduğu kimi, Tovuz rayonu onomastik vahidlərinin əmələ gəlməsində də morfoloji yol aparıcı rola malikdir.

Azərbaycan onomastikasında şəxs adları (antroponim) üzərinə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla yer adları əmələ gəlir:

1. Şəxs, tayfa, nəsil, qəbilə və s. adların üzərinə **-lar, -lər** şəkilçisi əlavə etməklə yaranmış yer adları:

- Qovlar (qəsəbə), Məşədilər (kənd), Aşrallar (kənd), Qazqulular (kənd), Nağılar (kənd), Məsmələr (kənd), Məşədiqulular (kənd), Qaralar (kənd), Hətəmlər (kənd) və s.

2. **-lı, -li, -lu, -lü** şəkilçiləri ilə yaranan onomastik vahidlər:

Oykonimlər: Azaplı (kənd), Bayramlı, İbrahimhacılı, Aşağı Öysüzlü, Bozalqanlı, Vahidli, Qəribli, Səfərli, Nəsibli (kənd) və s.

Oronimlər: Ayqırılı, Baqqallı, Qaraqoyunlu (dağ), Buzlu, Qamışlı, Qozlu, Əzgilli (dərə), Qoşaosmanlı, Daşlı (təpə), Balıqaya, Qanlı (qaya), Almalıta, Armudlu, Daşlı, Əzgilli, Göyəmli, Göllü (tala), Dağdağanlı, Qanlı (qobu), Qanlıqüzey (qüzey), Daşlı, Fəvəli (güney), Kökəli, Söyüdlü (gədik).

Hidronimlər: Qabırılıçay, Qulaqlıçay, Zamanlıçay, Göyəmli çayı, Çanaqlı çayı (çay), Atılı bulaq, Balılı bulaq, Qozlu bulaq, Daşlı bulaq (bulaq).

Tovuz rayonu ərazisində **-lıq, -lik, -luq, -lük; -çı, -çi, -çu, -cü, -ma, -mə, -ıq və -laq, -lək** şəkilçiləri ilə düzəlmə onomastik vahidlərə də rast gəlmək mümkündür: - Şamlıq, Aşağı Quşçu, Böyük Qışlaq (kənd), Döndərmə arx.

Mürəkkəb onomastik vahidlər. Tovuz rayonunda mürəkkəb onomastik vahidlər sintaktik, sintaktik-morfoloji və sintaktik-semantik üsulla yaranır.

Sintaktik üsulla yaranan mürəkkəb yer adları bir neçə model üzrə əmələ gəlir:

1. İki sadə sözün birləşməsindən yaranan və bitişik yazılan yer adları:

¹ Azərbaycan SSR inzibati-ərazi bölgüsü. Bakı, Azərnəşr, 1968.

Oykonimlər: Köhnəqala, Alakol, Ağdam, Qaradaş, Quyudərə, Vəzirdərə, Qozdərə, Qoçdərə, İsakənd, Ağdərə (kənd) və s.

Oronimlər: Ağdağ, Bozdağ, Qabaqtəpə, Qarabaldır (dağ), Qurudərə, Uzundərə (dərə), Göytəpə, Sarıtəpə, Tağıtəpə, Taxtatəpə (təpə), Ağqaya, Qaraqaya, Qızıqlaya, Qonurqaya (qaya), Gödəkzirvə, Gödəkdaş (zirvə), Böyükəla, Düzdağ, Göytəla (tala), Ayaqqobu, Quruqobu (qobu), Əyritap, Göytap (tap), Qaraqüzey, Genquzey (quzey), Bərkəgüney, Qaragüney (güney), Ağyal, Qarayal (yal) və s.

Hidronimlər: Ağçay, Babacay, Əsrikçay, Əhmədabadçay, Tovuzçay, Xanımçay (çay), Anaarx, Yoğunarx (arx), Beşbulaq, Qarabulaq, Qoşabulaq, Yeddigözəlbulaq (bulaq).

2. İkinci növ təyini söz birləşməsi modelində yaranan yer adları: Qayadibi (kənd); Avaz dağı, Ağacəri dağı, Ağdağ dağı (dağ), Abdal dərəsi, Ağabəy dərəsi, Ağabulağı dərəsi, Arı dərəsi, Bağırsaq dərəsi (dərə), Ağı təpəsi, Binəyeri təpəsi, Qarğıdalı təpəsi, Qoşaquosmanlı təpəsi (təpə), Qarğa qayası, Qurd qayası, Zamanlı qayası, Keçi qayası, Koroğlu qayası, Gözdək qayası (qaya), Keçi zirvəsi, Gürzan zirvəsi (zirvə), Mollaqasım talası, Mollaəsgər talası, Mollaəli talası, Nağılar talası (tala), Qaraqoyunlu qobusu, Pahl qobusu (qobu), Qaramantapı, Nehrətapı (tap), Quzey dağı, Yataq güneyi, Fəvəli güney, Kökəli gədiyi, Çərçi gədiyi, Aralıq yalı (quzey, güney, gədik, yal), Axınca çayı, Basdam çayı, Kilsəsuyu çayı, Göyəmli çayı, Kür çayı (çay), Çəltik arxı (arx), Bahar bulağı, Qələndər bulağı, Qıblə bulağı, Qızlar bulağı (bulaq).

3. Üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan onomastik vahidlər: Düzdağın başı (dağ), Bayazın dərəsi, Qalacanın talası, Seyidin talası, Qalanın qobusu, Gülməmmədin qobusu, Nəcəfin tapı, Seyidin tapı, Tapın kəməri, Şahverdinin quzeyi, Qiyasların güneyi, Güvəndiyn gədiyi, Söyüdlünün gədiyi və s.

Bu tip onomastik vahidlər çox vaxt konkret şəxslərin adı ilə bağlı olur. İkinci növ təyini söz birləşməsi ilə düzələn adlarda isə daha çox ümimilik, qeyri-müəyyənlik mənalı özünü göstərir.

4. Birinci komponenti baş, aşağı, yuxarı, düz, dönük, böyük, kiçik, orta, gödək, uzun və s. sözlərdən ibarət onomastik vahidlər:

- Aşağı Öysüzlü (kənd), Böyük Qışlaq (kənd), Orta Qışlaq (kənd), Böyük Xoşdarlı (kənd), Bala Xoşdarlı (kənd), Yuxarı Öysüzlü (kənd), Böyük Şamlıq (kənd), Düz Qırıqlı (kənd), Dönük Qırıqlı (kənd), Düz Cırdaxan (kənd), Kiçik Qızıl Qaya dağı, Uzun sıra dağları, Uzundərə, Uzuntəpə, Kiçik Qızıqlaya, Gödəkzirvə, Başəla, Balətala, Böyükəla, Uzuntala, Böyük qobu, Kiçik qobu, Genqobu, Gödəkarx və s.

5. Birinci komponenti rəng bildirən sözlərlə ifadə olunan onomastik vahidlər: Ağdaş, Qaradaş, Ağbaşlar, Ağdərə, Sarıtala, Qaraboyunlar, Qaraxanlı, Ağbulaq, Sarıdamlı, Ağdaş dağı, Bozdağ və s.

6. Birinci komponenti müxtəlif quruluşlu sifət və isimlərlə ifadə olunan onomastik vahidlər: Köhnə qala, Yanıqpəyə, Namxoş, Yoğunbulaq, Qayabaşı dağı, Qayadibi dağı, Qarabaldır dağı, Qaradüz dağı, Qarayal dağı (dağ), Qamışlı dərə, Qozlu dərə, Əzgilli dərə, Novlu dərə, Sulu dərə, Hayvalı dərə,

Qanlı qaya, Zilqaya, Qanlı qobu, Quruqobu, Göyəmli çayı, Çanaqlı çayı, Yoğunarx, Dovşanlı dərə, Camışlı tala, Fındıqlı qobu və s.

7. Birinci komponenti feli sifətlə ifadə edilən, müəyyən coğrafi mövqe və hadisə ilə əlaqədar yaranmış onomastik vahidlər: Göyabaxan kəndi, Qoyunsağılan dağı, Donuzyatan dağı, Anaarxbasan talası, Qarabasan talası və s.

Tovuz rayonu ərazisində müəyyən əlamətə və coğrafi relyefə görə adlandırılması yolu ilə yaranan təsviri toponimlərə də rast gəlinir: Qayadibi, Quydərə, Qozdərə, Yanıqpəyə, Ağacqala, Sarıdamlı (kənd), Aran dağı, Aran sıra dağları, Qabaqtəpə dağları, Qayabaşı dağı (dağ) və s.

Tovuz rayonu ərazisində etnonimlər əsasında yaranmış, etimoloji və tarixi-lingvistik baxımdan təhlili böyük elmi maraq və əhəmiyyət kəsb edən onomastik vahidlər çoxdur: Abdal, Avaz, Ağacəri, Bozalqanlı, Aldədə, Coratan, Cirdaxan, Çirkinli, Çobansığnaq, Tovuz, Qırıxlı, Xunanyurd, Qaraxanlı, Qovlar, Şamlıq, Qurdlu, Dondar, Quşçu, Mollaayrım, Lazılar, Sofular, Qarabağlılar, Qazan, Hacılar, Kırzan, Xatınlı, Xoşdarlı və s.

Tovuz. Tovuz xüsusi adının işlənmə dairəsi genişdir. Müxtəlif mənbələrdə bu adda çay, kənd, rayon, qala və s. göstərilir. ASE-də Tovuz – göyün cənub yarımkürəsində bürc, Ermənistanın Şəmsəddin rayonunda və Azərbaycanın Tovuz rayonunda çay, Azərbaycanda şəhər (1935-47-ci illərdə şəhər tipli qəsəbə), quş adı (zoonim) və Azərbaycanda 1930-cu ildə təşkil edilmiş rayon adı kimi qeyd olunmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında Tovuz həm hidronim (çay), həm kosmonim (bürc), həm oykonim (şəhərtipli qəsəbə, şəhər, rayon), oronim (qala) və zoonim (quş) kimi göstərilmişdir¹.

Tovuz onomastik vahidi müxtəlif mənbələrdə (xəritələrdə, tarixi qaynaqlarda, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində) fərqli fonetik variantlarda qeyd alınmışdır: Tovuz, Tavuş, Tavuz, Taus, Tautz, Tauş, Tous, Tavusqala, Tautkənd, Tovusqala, Tavusi, Tavusin, Tavuşin, Tovuş, Tautzçay, Tovuzçay və s.

Azərbaycan ərazisinin qədim dövrlərini əks etdirən xəritələrdə e.ə. III əsrdə qədim Albaniyada Tautzçay hidroniminin mövcudluğu öz əksini tapmışdır². Bu tarixi fakt Tovuz onomastik vahidinin uzaq keçmişin yadigarı olduğunu bir daha sübut edir.

Tovuz adının Tautz fonetik variantına Mərakeşdə də təsadüf edilir. Lakin bunu sırf zahiri oxşarlıq, təsadüfi uyğunluq kimi qəbul etmək lazımdır. Tovuz toponiminə Qazaxıstanda Tauş, Ermənistanda Tovuz fonetik variantında rast gəlinir.

Tovuz toponiminin etimologiyası haqqında elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Tədqiqatçıların bir çoxu Tovuz sözünün qədim türk tayfalarından və ya tayfa başçılarından birinin adı ilə əlaqədar

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IX. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1986, s.298

² Мамедова Ф. О некоторых вопросах исторической географии Албании I в. до н.э. – VIII в. – В кн: Историческая география Азербайджана. Баку, «Элм», 1987, с. 7-45.

yarandığını ehtimal edirlər (R.Yüzbaşov, R.Kərimli, Ə.Əliyev, F.Sümər)¹. E.Mehrəliyev adları çəkilən tədqiqatçılarla razılaşımaqla Tovuz sözünün «çouş» hərbi rütbə termini ilə bağlı olduğu ehtimalını irəli sürür².

Tovuz sözünün Taus variantını «səsli-gurultulu çay» mənasında izah edənlər istər Tovuzqalanın, istərsə də Tovuz yaşayış məntəqəsinin adının çay adı ilə əlaqədar olduğunu qəbul edirlər (Q.Qeybullayev, T.Əhmədov)³.

Tovuzçay hidroniminin hələ e.ə. III əsrdə Alban xəritələrində qeydə alındığını nəzərə alsaq, bu ehtimalı ciddi elmi mülahizə kimi qəbul etmək olar.

Tovuz toponimi ilə əlaqədar Z.Xasiyevin fikirləri də böyük maraq doğurur. Bu adın mənşəyini oğuz şəcərəsi ilə bağlayan Z.Xasiyev yazır: «Tağ-Uz>Tav-Uz>Tovuz. Biz sonuncu fikrin tərəfdarıyıq. Belə ki, Tovuz – «Dağ xana məxsus yer» anlamını bildirən oykonimdir. Çünki bu ərazidə oğuz şəcərəsi ilə bağlı onomastik terminlər üstünlük təşkil edir»⁴.

M.Abbasovaya görə, Tovuz – Tov və uz//us komponentlərindən yaranmışdır. Tov//tav, tou, tau variantlarda «dağ» mənasında, uz//us isə türk dillərində «zirvə», «yükseklik», «dağ zirvəsində möhkəmləndirilmiş yer», «çay», «su», «şəhər», «qala», «kənar», «sərhəd», «ağız», «hasar», «dəlik», «göz» və s. mənalarda işlənir. Beləliklə, toponimi «dağ zirvəsi», «dağ çayı», «dağda, zirvədə möhkəmləndirilmiş yer», «yaşayış yeri», «qala» və s. kimi izah etmək olar.

M.Abbasovanın fikrinə görə, Tovuzqala adındakı Tovuz komponenti «dağ qalası» mənasındadır. Həmin qalanın adından çay və şəhər adı sonra yaranmışdır⁵. Tovuz toponimini qədim oğuz tayfa adı ilə bağlayan tədqiqatçıların (Q.Qeybullayev, T.Əhmədov, F.Sümər, R.Yüzbaşov, M.Yusifov, R.Kərimli, Ə.Əliyev və Z.Xasiyevin) fikri ilə razılaşımaqla belə hesab edirik ki, Tovuz sözünün mənasını tayfa və ya tayfa başçısının adı ilə əlaqələndirmək düzgün olardı. Müxtəlif yerlərdə bu onomastik vahidin müşahidə olunmasını isə əhalinin miqrasiyası ilə bağlı izah etmək olar.

Quşçu. Qədim türk tayfalarından olan Quşçu adı ilə Tovuz rayonu ərazisində iki kənd adı vardır: Aşağı Quşçu, Dondar Quşçu. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda, Zaqafqaziyada, İranda, Orta Asiyada Quşçu etnotoponimi ilə düzələn xeyli yaşayış məskəni vardır. Bəziləri Quşçu etnoniminin «Quş» və «çu» komponentlərindən ibarət olduğunu göstərir. Onların fikrinə, bütövlükdə bu etnonim «Ovlayan quşla məşğul olan» mənasını verir. Bəziləri bu adı totem anlayışlı toponimik ad da hesab edirlər. Z.Xasiyevin fikrinə: «Quşçu totem anlayışlı toponomik addır. Ümumiyyətlə, türk mənşəli toponimlər sistemində quş və heyvan adları ilə bağlı adlar xüsusi yer tutur.

¹ Sümər Fəruq. Oğuzlar. Bakı. «Yazıq». 1992, s.9.

² Mehrəliyev E.Q. Xalq coğrafiya terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, Maarif, 1987, s.42.

³ Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана «Историко-этнографическое исследование», Баку, «Элм», 1986, с.153; Əhmədov T.M. Azərbaycan paleotoponimiyasında qədim ləksik-semantik elementlər. Azərbaycan filologiyası məsələləri. II buraxılış, Bakı, 1984.

⁴ Xasiyev Z. Tovuzun toponim dünyası. Bakı, Sabah, 1997, s.19-20.

⁵ Abbasova M.Ə.Tovuz toponimii haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri. II, Bakı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu. 1998, s.135-136.

Yəqin ki, bu da xalqımızın mifik təfəkkürü ilə bağlıdır. Axı türkdilli xalqlar da başqa xalqlar kimi, bitki, quş və başqa heyvanlara sitayiş etmişdilər. Bu gün də quşlardan bülbül, alabaxanı, göyərçini, qaranquşu, bayquşu, leyi vurmaq günah sayılır. İnama görə, onları vuranlar Allah tərəfindən cəzalandırılır¹.

Prof. A.Qurbanov qədim mənbələrə əsaslanaraq bu etnonimin Azərbaycanda Quşilər, Quşi, Quşilər dağı, Quşi – Təzəkənd, Quşi – xaraba qışlaq və Quşçu formalarında rast gəldiyini göstərir və belə nəticəyə gəlir ki, Azərbaycana bu tayfa 2 adda: Quşi və Quşçu formalarında gəlmişdir. Müəllif qeyd edir ki, onların hər birinin buraya gəlmə vaxtları və gəlmə arealları hələ ki aydın deyil².

Prof. A.Qurbanov Quşçu etnonimi ilə bağlı mübahisələrə yekun vuraraq yazır: «Beləliklə, «Quşçu» etnonimi «Kuş» (quş) komponentindən və mənsubiyyət bildirən «çu» şəkilçisindən (müqayisə edin–fars dilində «an» şəkilçisindən) ibarət olub, «Kuş» (quş) tayfasına (elinə) mənsub olanlar mənasını verir. İndi kuş (quş) etnoniminin sonuna «çu» şəkilçisinin nəyə görə əlavə edilməsinin səbəbi aydınlaşır. Əgər kuş (quş) komponentinə «lu» şəkilçisi əlavə edilsəydi, onda məhz Quşlu («Kuş»/quş/) tayfasına mənsub mənasını yox, «quşu (ov quşu və ya başqa quşu) olan, quş saxlayan» mənasını verərdi. Deməli, Kuşçu etnonimi Azərbaycana hazır vəziyyətdə gətirilmişdir».

Quşçu etnoniminin yaranma vaxtı və arealı barədə M.N.Vəliyev (Baharlı) tərəfindən 1921-ci ildə çap olunmuş «Azərbaycan (fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk)» kitabında çox maraqlı və qiymətli fikirlərə rast gəlmək mümkündür.

M.N.Vəliyev göstərir ki, Quşi, Quşan (Kuşan), Quşçu tayfalarının tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Həmin tayfaların əcdadları miladdan əvvəl 20-ci yüzillikdə (hicri tarixindən əvvəl 27-ci yüzillikdə) çinlilərə to-kio, sonralar hiyun-yu, hiyunq-nu, hinq-nu, hin-nu, hun və hin adları ilə məlum olmuşdur. Onlar Monqolustan, Türkestan və Ural dağlarına qədər olan ərazidə yaşayırdılar. Sonralar hunlar ağ və ya cənubi, qərbi və şimali hunlara parçalandılar. Ağ hunlar Amu-Dəryadan başlayaraq Azərbaycana qədər (Qafqaz və İran daxil olmaqla) olan ərazidə məskən salmışdılar. Ağ hunlar sonralar xəzər, massaget, hunlar-sabirlər, kuşanlar və ya qara hunlara parçalandılar³.

Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, hunların kuşan adı qədim türklərin müqəddəs hesab etdikləri beş heyvandan birinin adından – quş adından götürülmüşdür. «An» sonluğu isə fars dilində cəm şəklini bildirir. Çünki qədim kuşan tayfaları əvvəllər İran və Türkistanla sərhəddə yaşamış və farslar tərəfindən belə adlandırılmışdır.

Digər tərəfdən ehtimal etmək olar ki, «kuşan» quşların (kuşların) yaşadığı ərazini göstərir. «Kuşan» sözü iki hissədən – «Kuş» və «an»-dan ibarətdir.

¹ Xasıyev Z. Tovuzun toponim dünyası. Bakı, Sabah, 1997, s.50.

² Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı «Maarif» nəşriyyatı, 1998, s.313-314.

³ Велнес М.Г. «Бахарлы» Азербайджан: физико-географический, этнографический и экономический очерк. Баку, 1921, с.31-32

Birinci hissə «quş» sözünü, ikinci hissə isə «sahiblik» mənasını bildirir. «Kuşan» sözünü – «quşların yaşadığı yer, ərazi» mənasında başa düşmək olar.

Tovuz rayonu ərazisində qeydə alınmış Dondar Quşçu kənd adında **Dondar** komponenti də tayfa adını bildirir.

Dondar - Dondar Azaplı, Dondar Quşçu, Dondarlı kəndi areal toponimləri də qədim türk tayfaları ilə əlaqələndirilir. «Kitabi – Dədə Qorqud» dastanında Dondar adı Dondaz kimi oxunmuşdur. Oğuz tayfalarından olan Səlcuqun oğlu Dondaz/Dondar, əlbəttə ki, ümumiləşdirilmiş, qədim bir nəslə – türk tayfalarından birini təmsil edən əfsanəvi qəhrəmandır. Q.Qeybullayev Dondar tayfa adı ilə yaranan etnonim və toponimlərin təkcə Azərbaycanda deyil, Kiçik Asiya, Sibir, Dağıstan və s. türkdilli regionlarda da geniş yayıldığını göstərmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, onomastik vahidlər tarixi tayfa, nəsil, yer adlarının ilkin variantını hişf edib qoruyurlar. Bu baxımdan Azərbaycan arealında, eləcə də türkdilli regionlarda Dondaz variantı işlənməli idi. Faktlar isə bu variantın oxunuşunun düzgünlüyünə şübhə ilə yanaşmağa əsas verir. Qorqudşünaslıqda böyük xidmətləri olan görkəmli şərqşünas Ş.Cəmşidov da bu sözü Dondar kimi oxumuşdur.

Qazan. Azərbaycan ərazisində Qazan komponentli yer adlarına çox rast gəlinir. Bəzi türkdilli regionlarda da bu ada təsadüf edilir. Maraqlı burasındadır ki, Qazan adı təkcə toponomik vahid deyil. Bir çox oronim və hidronimlərdə də bu ada rast gəlmək olur. Qazan türk tayfalarından birinin adını bildirir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında oğuz qəbilələrindən birinin başçısı Qazandır. Dastanda Qazan bulaq, Qazan qoşa dağı, Qazan zəmi kəndi, Qazangöl gölü, Qazanlı, Qazangöl düzü, Qazangöl dağı adlarına rast gəlmək mümkündür.

Qazan sözü ilə bağlı K.Bəşirovun yozumu da maraqlıdır. O, Qazan antroponiminin «qaz» və «an» hissələrindən ibarət olduğunu göstərərək yazır: «Dilçilik ədəbiyyatında «Qaz» və ya «Qazi» sözü uca, yüksək kimi mənalandırılır. «Oğuz atalar sözləri»ndə isə bu söz «qadı» kimi də işlənərək, sərkərdə, qəhrəman anlamını verir. Dialektoloji lüğətdə «Qazi-qazi» söz birləşməsi «yekə-yekə» və ya «böyük-böyük» kimi izah edilir. Yeri gəlmişkən deyək ki, «Qazi» Azərbaycan sözünün şəriət hakimi mənasında ərəb mənşəli «Qazi» sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. «Qazan» sözünün ikinci hissəsi «an» isə adyaratma baxımından əlamət məzmunlu şəkilçi kimi çıxış edir. Deməli, Qazan şəxs adı uca, yüksək (şəxs) anlamındadır. «Qaz» sözü Azərbaycan toponimiyasında Qazax, Qazyan, Qazanlı, Qazbölük, Qazapet, Qazqulu, Qazıxanlı və s. onomastik vahidlərin yaranmasında iştirak edir»¹.

E.Mehrəliyev isə «Qazan» sözünü dibi yastı, kənarları nisbətən hündür çökəklik kimi izah edir².

Fikrimizcə, «Qazan» sözünün ilk əvvəllər şəxs adı, antroponim kimi yaranması heç bir şübhə doğurmur. Sonra həmin şəxs adından yer adı – antropotoponim yaranmışdır. Həmin nəslin get-gedə böyüməsi, tayfaya çev-

¹ Azərbaycan onomastikası problemləri, IV, Bakı, N.Tusi adına ADPI-nun nəşri, 1992, s.75.

² Mehrəliyev E.Q. Xalq coğrafiya terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, Maarif, 1987, s.24.

rilməsi və həmin tayfaya mənsub şəxslərin müxtəlif ərazilərdə məskunlaşması nəticəsində yeni yaşayış məskənləri, etnotoponimlər yaranmışdır. Həmin etnotoponimlərin təsiri ilə formalaşmış oronimlər və hidronimlər tarixilik baxımından etnotoponimlərdən sonra yaranmışdır.

Dissertasiyada Bozalqanlı, Qarabağlılar, Mollaayırım, Şamlıq, Çobansığnaq, Qurdlu (basalağı), Xunanyurd, Abdal (Abdallı), Qırıxlı, Çirkinli, Xatınlı, Keşkənd, Alakol, Ağdam, Əsrək, Cirdaxan, Ağacəri, Coratan, Qala, Bağırşaq dərəsi, Töyrə, Törə təpəsi, Aşrallar, Mansırlı, Saladınlı, Kalvaymehdilər dərəsi və s. onomastik vahidlərin etimoloji tarixi-lingvistik təhlili də aparılmışdır.

III fəsil «**Tovuz rayonunun areal toponimləri**» adlanır. Qədim türk tayfalarının yaşayış məskənlərindən olan Tovuzda ulu tarixi qaynaqlarda adı çəkilən, yazılı abidələrdə hiş olunub saxlanmış bir çox toponimik vahidlərə rast gəlmək mümkündür. Həmin onomastik vahidlər türkdilli tayfaların məskunlaşdıqları digər ərazilərdə də yayılmış və rəsmi sənədlərdə də əks olunmuşdur. Tədqiqat işində iki və ya daha çox ərazidə müşahidə olunan eyniadlı toponimlər şərti olaraq makroareal toponimlər, yalnız Tovuz rayonu ərazisində yayılmış yer adların isə mikroareal toponimlər qrupuna ayrılmışdır. Tədqiqat işində prof.A.Qurbanovun «Azərbaycan dilinin onomalogiyası» kitabında göstərilmiş «Areal toponimlər» termini daha uğurlu hesab olunmuş və əsas kimi götürülmüşdür¹.

Prof. V.Əliyev toponimik areal terminini daha geniş anlamda götürür. O, eyni toponimik faktın geniş yayıldığı sahəni toponimik areal adlandırır. Müəyyən coğrafi ərazidə eyni model (məsələn, kənd, abad, şəh, vah formantları) əsasında yaranan yer adlarını da toponimik areal anlamına aid edir².

Tovuz rayonu ərazisində qədim tarixi qaynaqlarla və bütün türk dünyası ilə səsleşən areal toponimlərin mövcudluğu qiymətli elmi nəticələr əldə etmək imkanı yaradır. Bu baxımdan areal toponimlərin toplanması, sistemləşdirilməsi, tarixi-lingvistik təhlili Azərbaycan xalqının və ədəbi dilinin tarixinin araşdırılması üçün mühüm mənbədir.

Q.İ.Məşədiyev «Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri» adlı monoqrafiyasında «Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri üçün materiallar məcmuəsi (1881-1929)» tarixi qaynağından istifadə etmişdir. Əsərdə müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda və Zaqafqaziya ərazisində rus missionerləri tərəfindən qeydə alınmış yer adlarının tarixi-lingvistik təhlili verilmişdir³.

1881-1929-cu illərdə çap olunmuş «Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri üçün materiallar məcmuəsi»ndə qeydə alınmış areal toponimlərin bəziləri Tovuz rayonu ərazisində indi də qalmaqdadır. Həmin onomastik vahidlərin bəziləri vaxtı ilə Tovuz ərazisində olmuş, sonralar isə qonşu rayonlarda qeydə alınmışdır. Aşağıda Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan ərazisində qeydə alınmış, Tovuz rayonu və ona yaxın ərazilərlə bağlı olan areal onomastik vahidlərin siyahısı verilmişdir.

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı «Maarif» nəşriyyatı, 1998, s.553.

² Əliyev V. Azərbaycanın toponimiyası (Dərs vəsaiti), Bakı, N.Tusi adına ADPI, 1999, s.47.

³ Məşədiyev Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri, Bakı, «Elm», 1990, s.10.

Azərbaycan Respublikası

Qullar
 Hacılar
 Kosalar
 Soyuqbulaq
 Qasımlı
 Yenikənd
 Qaracalar
 Mahmudlu
 Qamışlı
 Dəmirçilər
 Çatax
 Uzuntala
 Ayrım
 Qarabulaq
 Çanaxçı
 Səfərli

Gürcüstan Respublikası

Qullar
 Hacılar
 Kosalar
 Soyuqbulaq
 Qasımlı
 Təzəkənd
 Qaracalar
 Mahmudlu
 Qamışlı
 Dəmirçi
 Çatax
 Uzuntala
 Ayrım
 Qarabulaq
 Çanaxçı
 Səfərli

Göründüyü kimi, Gürcüstan ərazisində qeydə alınmış türk-Azərbaycan mənşəli yer adlarının bəziləri Tovuz ərazisində indi də müşahidə olunmaqdadır. Həmin yer adlarına Hacılar (kənd), Çatax (kənd), Mahmudlu (dağ), Soyuqbulaq (bulaq), Uzuntala (tala), Ayrım (kənd adında – Molla Ayrım şəklində), Qarabulaq (bulaq) və b. misal göstərmək olar.

Azərbaycan və Ermənistan ərazilərində tarixi mənbədə qeydə alınmış və Tovuz ərazisi ilə səsləşən yer adlarına aşağıdakıları misal göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikası

Qamışlı
 Qaralar
 Yengicə
 Qaraqaya
 Dərəkənd
 Sofulu
 Tovuz
 Şamlıq
 Güneykənd
 Balıq
 Dəllər
 Qaradağlı
 Qışlaq
 Korbulaq
 Yanıxlı
 Ağdaş
 Quşçu
 Qırxbulaq
 Ağbulaq
 Bayandur
 Aşağı Öysüzlü

Ermənistan Respublikası

Qamışlı
 Qaralar
 Yengicə
 Qaraqaya
 Dərə
 Sofulu
 Tovuz
 Şamlıq
 Güneykənd
 Balıxlı
 Dəllər
 Qaradağlı
 Qışlaq
 Korbulaq
 Yanıxlı
 Yeni Ağdaş
 Quşçu
 Qırxbulaq
 Ağbulaq
 Bayandur
 Öysüz

Siyahıdan göründüyü kimi, Ermənistan ərazisində Tovuz rayonu ilə paralellik təşkil edən onomastik vahidlər daha çoxdur. Bu, bir daha sübut edir ki, Ermənistan qədim oğuz diyarıdır. Həmin toponimlərin hər birinin şərhə maraqlı məlumatları üzə çıxarır.

Hacılar. Tovuz rayonunda tərkibində «Hacı» komponenti olan Hacı Həsənli, Hacıallı, İbrahimhacılı kəndləri vardır. Hacı sözü dini termindir. Məkkəni ziyarət etmiş müsəlmanlara verilən addır. Fikrimizcə, Hacılar kəndində Məkkəni ziyarət etmiş və Hacı adını qazanmış şəxslər yaşamış, kənd və yaşayış məntəqəsi onların adı ilə adlanmağa başlamışdır. İbrahimhacılı kəndini də analoji qaydada izah etmək olar. Hacıallı kəndi, fikrimizcə, xalq deyilişi nəticəsində fonetik dəyişikliyə uğramış və o şəkildə qeydə alınmışdır. Kəndin ilk adı, çox güman ki, Hacıəli olmuşdur. Sonralar bu ad ahəng qanunu nəticəsində şifahi danışqda Hacıallı şəklinə düşmüşdür.

Qaralar. Bu kəndin etimologiyası böyük maraq doğurur. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanca, Qafqaz ərazisində, Orta Asiyada, İranda, Türkiyədə, Əfqanıstanda və bir çox başqa yerlərdə «qara» komponentli yer adlarına rast gəlmək mümkündür. Tovuz ərazisində «qara» sözü ilə yaranmış toponimlər, hidronimlər, antropotoponimlər və s. qeydə alınmışdır. Türk dillərində «qara» sözü çoxmənalıdır.

Qaralar kəndində «qara» şəxs adı bildirir. Azərbaycan toponimiyasında şəxs adlarına -lar, -lər şəkilçilərini artırmaqla yer adlarının əmələ gəlməsi geniş müşahidə olunur: Abbasqulular, Aqrallar, Qazqulular, Nağılar, Namazlar, Hətəmlər, Məsmələr, Hüseynqulular, Məşədivəliilər, Hacılar və s.

Aşağı Öysüzlü. Tovuz rayonu ərazisində olan Aşağı Öysüzlü kəndi Ermənistanla Öysüz şəklində qeydə alınmışdır. Ehtimal olunur ki, Öysüzlü sözü xalq arasında deyildiyi formada qeydə alınmışdır.

V.İ.Aslanovun fikrinə, «Öysüzlü kəndinin adının sonundakı -lü ünsürünün sözdüzəldici şəkilçi olduğu şübhə doğurmur. «Öysüz» sözü, bəlkə də, miladın əvvəllərində «öysüz» şəklində dilimizdə «yetim» mənası vermişdir. Əgər bu fikrin doğru olduğunu qəbul ediriksə, biz nə zamansa dilimizdə «ana» mənası verən «öy» sözünün də işləndiyini təsdiq etməliyik»¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində «ana» sözünün «öy» kimi işlənməsi barədə heç bir məlumat yoxdur. Göytürklerin qədim yazılı abidələrindən Kül-tiginin şərəfinə yazılmış abidədə «ana» sözü «ög» kimi ifadə olunmuşdu («ögim ilbilgə katunıg ... anam ilbilgə xatun»)², «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında da «ög/ök» sözü ilə qarşılaşıırıq.

Azərbaycan dilində, eləcə də, digər türk dillərində «yetim» sözü çoxmənalıdır və təkcə «anasız uşaq» mənası vermir. Bu sözün həm də «kimsəsiz, yoxsul, kasıb» mənalıdır. Digər tərəfdən Azərbaycan dialekt və şivələrində «öy» sözü ev mənasında işlənir.

¹ Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş III elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı, V.İ.Lenin adına APl, 1990, s.290.

² Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, ADPU və Pedaqoji institutlar üçün dərslik. Bakı, «Maarif», 1993, s.229.

Ona görə də Öysüzlü toponimini «evsizli, evsiz» kimi izah etmək olar. Ehtimal ki, həmin kəndin ərazisində bu və ya digər səbəb (müharibə, zəlzələ, daşqın, yanğın və s.) nəticəsində evsiz-əşiksiz qalmış insanlar məskunlaşmışlar. Ermənistanda eyniadlı toponimin mövcudluğunu da yuxarıda deyilənlərlə əlaqələndirmək olar. Çox güman ki, evsiz-əşiksiz qalmış adamlar müxtəlif qarışıq tayfadan olduğu üçün kənd adı tayfa adı ilə adlandırılmışdır. Ola bilsin ki, həmin kənd qonşu kəndlərin sakinləri tərəfindən «öysüzlü» şəklində adlandırılmışdır. Azərbaycan onomastikasında analoji hallar müşahidə olunur.

Yanıqlı. Tovuz rayonunun ən qədim məskənlərindən olan «Yanıqlı» kənd adına Ermənistanda «Yanıqlı» fonetik variantında rast gəlinir. Yanıqlı adının etimologiyası olduqca mübahisəlidir.

Yanıqlı və Yanıqpəyə kənd adlarının yaranmasını iki səbəblə əlaqələndirmək olar. Ola bilsin ki, nə vaxtsa həmin kəndlərin yerləşdiyi ərazilərdə yanğınlar baş vermiş və həmin kəndlərin adları xalqın yaddasında həmin hadisələrlə bağlı daşlaşıb qalmışdır. Digər tərəfdən məlumdur ki, onomastikada bəzən əkin üçün olverişsiz, yararsız ərazilər müxtəlif sözlərlə ifadə olunur: Qurudərə, Qısırdərə, Qoçdərə, Daşlıdərə, Daştörpaq dağı, Çınqıllı dağ və s. Yanıqlı kəndi də yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əkin üçün əlverişsiz, yararsız ərazidə yerləşir. Məhz həmin xüsusiyyətlərinə görə kənd «Yanıqlı» adlandırılmışdır. Kəndin yaxınlığında yerləşən Qurudərə yaşayış məntəqəsi də dediklərimizə bir daha sübutdur.

Həm ədəbi dil tarixini, həm də oğuz elinin şərəfli tarixini özündə yaşadan «**Kitabi-Dədə Qorqud**» abidəsində də Tovuz rayonu onomastik vahidləri ilə bəzən eynilə, bəzən də müəyyən dəyişikliklərlə səsləşən adlara rast gəlmək mümkündür.

Qədim Oğuz məskəni sayılan Tovuzda Dədə Qorqud qəhrəmanlarının adları ilə bağlı yer adları başqa regionlara nisbətən daha çoxdur. Dissertasiyanın ikinci fəslində həmin onomastik vahidlərin bəziləri haqqında məlumat verilmiş, onlar tarixi-lingvistik baxımdan araşdırılmışdır.

Tovuz rayonu ərazisində böyük elmi maraq doğuran onomastik vahidlər Azərbaycan onomastikasının qədim layını təşkil edir. Onların bir çoxu "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının yarandığı dövrlərlə səsləşir. Belə onomastik vahidlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: Bozalqanlı, Qazangöl gölü, Qazangöl düzü, Dondar Azaplı, Dondarlı kəndi və s.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında qeydə alınmış yer adlarının Tovuz ərazisində mövcud olması dastanda baş verən hadisələrin Azərbaycan ərazisində, eləcə də Tovuzda cərəyan etdiyini göstərir.

Tovuz rayonunun onomastik vahidləri **folklorda** da geniş əks olunmuşdur. Nağıl, bayatı, qoşma, geraylı və s. kimi sənət incilərində Tovuz rayonu onomastik vahidləri ilə səsləşən onlarla onomastik vahidə rast gəlmək mümkündür. «Xalqımızın deyimləri və duyumları» kitabında yazıya alınmış «Aldərviş» nağılında rayon ərazisində qeydə alınmış Sarıqaya, Ceyrançöl, Qaraqaya onomastik vahidlərinin adı çəkilir.

Həmçinin folklor materiallarında geniş müşahidə olunan «sarı», «qızıl», «qobu» və s. komponentli onomastik vahidlərə Tovuz rayonunda da rast gəlinir.

Məsələn, Qızıldağ, Qızıqlaya, Sarıtəpə, Sarıtala, Qobular, Palıd qobusu, Dağdağanlı qobu və s.

Güney Azərbaycanda çay, göl, bulaq, kəhriz, arx adlarında da Tovuz rayonu ilə paralel komponentlərə rast gəlmək mümkündür.

Aparılmış tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlmişik:

1. Türk tayfalarının qədim yaşayış məskənlərindən olan Tovuzda tarixi qaynaqlarda, folklor nümunələrində, yazılı abidələrimizdə hiş olunub saxlanmış bir çox toponimlərə rast gəlmək mümkündür. Həmin toponimlərdə qədim türk tayfalarının izləri qorunub saxlanmışdır. Dissertasiya işində tayfa, qəbilə, tirə, nəsil adlarından düzəlmiş Tovuz, Qırıxlı, Qovlar, Şamliq, Ağacəri, Dondar, Bozalqanlı, Quşçu, Ayrım, Sofular, Qazan, Abdal və s. etnotoponimlərin tarixi-linqvistik təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Tovuz rayonu qədim türk tayfalarının çox-çox qədimlərdən məskunlaşdıqları ərazidir.
2. Tovuz rayonunun onomastik xəritəsində qədim türk layını özündə əks etdirən leksik elementlərdən əmələ gəlmiş toponimlər də üstünlük təşkil edir. Baldır, Balıq, Alakol, Əsrik, Kirən, Xatınlı, Cirdək, Coratan və s. qədim türk sözləri ilə yaranmış toponimlərin tarixi-etimoloji təhlili Azərbaycan onomastikasının laylar üzrə öyrənilməsinin əhəmiyyətini bir daha göstərir.
3. Araşdırmalar göstərir ki, Tovuz rayonunda mövcud olan onomastik vahidlərin böyük qismi şəxs adlarından törənmiş antropotoponimlərdir. Tovuz rayonunun onomastik xəritəsində Abbasqulular, Ağaməmmədlilər, Bayramlı, Qaralar, Əlimərdanlı, Məşədilər, Nağılar, Namazlar və s. şəxs adlarından düzəldilmiş toponimlərə təsadüf olunur.
4. Tovuz rayonunda toponimlərin aşağıdakı leksik-semantik qrupları qeydə alınmışdır: antropotoponimlər, etnotoponimlər, hidrotoponimlər, zootoponimlər, fitotoponimlər, kosmotoponimlər, təsviri toponimlər.
5. Tovuz rayonu ərazisində hidronimlər əsasında yaranmış hidrotoponimlər də geniş yayılmışdır: Quyudərə, Yoğunbulaq, Ağbulaq, Çəsməli, Xunanarx, Qarabulaq, Daşbulaq, Çəsməlibulaq, Göybulaq və s.
6. Tovuz ərazisində ev heyvanları, vəhşi heyvanlar, quş, balıq, həşərat adları əsasında düzəlmiş zootoponimlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: Qoçdərə, Dəvayolu, İlxıbatan, Cöngəli, Malyaylağı, Dovşanlı dərə, Qarğa qayası, Quzu döşü, Keçi zirvəsi, Ceyrançöl və s.
7. Tovuz rayonunda bitki adları ilə yaranmış kənd, meşə, tala toponimləri areal səciyyə daşıyır. Onlara respublikamızın başqa rayonlarında da rast gəlmək mümkündür; Alakol, Qozdərə, Almalıtala, Ağacqala, Arpaçökəyi, Qaraağac, Təqqaraağac, Çınarlı, Göyəmli və s.
8. Tovuz ərazisində təsviri yolla düzələn toponimlər də qeydə alınmışdır: Yoğunbulaq, Dönük Qırıqlı, Yanıqpəyə, Öküzbaşı dağı, Keçi zirvəsi, Quzu döşü və s.
9. Tovuz toponimiyasının mühüm hissəsini oronimlər təşkil edir. Bu həm də Tovuzun relyef quruluşu və landşaftından irəli gəlir. Burada müxtəlif üsullarla düzəlmiş dağ (Ağacəri dağı, Ağdağ, Ayqırlı dağ, Qayabaşı dağı, Qoyunsağılan dağı və s.), dərə (Bağırsaq dərəsi, Buzlu dərə, Suludərə,

Xunan dərəsi və s.), təpə (Ayı təpəsi, Boztəpə, Çəltik təpəsi və s.), qaya (Qanlı qaya, Qoşa qaya, Koroğlu qayası və s.), zirvə (Gödəkzirvə, Keçi zirvəsi və s.), tala (Daşlı tala, Sarıtala, Böyük tala və s.), qobu (Böyük qobu, Palıd qobusu, Fıstıqlı qobu və s.), tap (Əyritap, Cüyürtap və s.), quzey (Qanlıquzey, Qaraquzey və s.), güney (Qaragüney, Sarıgüney və s.), gədik (Çərçigədiyi, Söyüdlünün gədiyi və s.), yal (Qarayal, Ağyal və s.) adlarına rast gəlmək mümkündür.

10. Tovuz rayonu hidronimlərinə görə də zəngindir. Burada su (Turşsu, Şorsu və s.), çay (Əsrikçay, Tovuzçay və s.), arx (Yoğunarx, Çəltik arxı və s.), bulaq (Ballıbulaq, Qarabulaq və s.) qeydə alınmışdır.
11. Quruluşuna görə Tovuz rayonunun toponimləri sadə (Tovuz, Abdal, Avaz, Qazan, Qala, Cirdək və s.), düzəltmə (Çıraqlı, Hacılar, Qədirli, Məşədilər və s.), mürəkkəb (Xunanyurd, Çobansığınaq, Mollaayrım, Əhmədabad və s.) olur.
12. Araşdırma göstərir ki, Tovuz rayonunun onomastik vahidlərinin əksəriyyəti türk mənşəlidir.

Dissertasiyanın əsas məzmununu iddiaçının aşağıda göstərilən çap əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Tovuzun oronimləri. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №1, 2000, Bakı, ADPU, s. 194-195.
2. Tovuz rayonu toponimlərinin leksik-grammatik təsnifi. Professor-müəllim heyətinin 61-ci elmi konfransının materialları, II buraxılış, Bakı, ADPU, 2001, s. s. 55-60.
3. Ədəbiyyat dərslərində onomastik vahidlərdən istifadə. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №2, 2002, Bakı, ADPU, s. 139-141.
4. Bayatılarda yaşayan toponimlər. Professor-müəllim heyətinin 62-ci elmi konfransının materialları, III buraxılış, Bakı, ADPU, 2001, s. 59-62.
5. Tovuz rayonunun düzəltmə və mürəkkəb onomastik vahidləri. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №4, 2002, Bakı, ADPU, s. 118-127.
6. Tovuz rayonunun areal toponimləri. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №1-2, 2003, Bakı, ADPU, s. 357-359.
7. "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənən toponimlərin Tovuzun onomastikasında izləri. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №3, 2003, Bakı, ADPU, s. 269-274.
8. Tovuz rayonunda Bozalqanlı, Şamlıq və Xunanyurd toponimlərinin etimologiyasına dair. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, №1, 2004, Bakı, ADPU, s.13-22.
9. Tovuz rayonunun onomastik vahidlərinin etimoloji, tarixi-lingvistik təhlili. Tədqiqlər, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, B., 2004.
10. Onomastik vahidlərin vətənpərvərlik tərbiyəsində rolu. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, №1, B., 2004, s.486-488.
11. Onomastik vahidlərin bəzi üslubi məqamları. Pedaqoji Universitet Xəbərləri, №4, B., 2004, s. 343-346.

THE HISTORICAL ANALYSIS OF ONOMASTIC UNITS IN THE TOVUZ REAGON

Resume

The learning of onomastic lexis consisting of the vocabulary of the Azerbaijan language in the view of formation the history of the Azerbaijan language and its development regularity is important for its researching in development directions/ Investigating of separate regional onomastic units entirely created basic recommendation. In fact according to this view the linguistic analyses of the onomastic units of the Tovuz reagon contains actual importance.

The research work consists of 3 chapters, summary, the list of the used literature and appendix.

In the main part of the research work the author gives the actuality of the topic, object, novation, scientific importance, the area of practical use and about its approbation.

In the first chapter is given lexical semantic classification of the onomastic units of the Tovuz region.

So called "The historical linguistic analyses of onomastic units in the Tovuz region" the second chapter registered in the area of region investigates the grammatical structure of the onomastic units, and carried out the investigation of their etymological, historical and linguistical analyses.

In the II chapter the authour describes the areal toponyms of the Tovuz region. In the summary the author gives the complete conclusion of the research work. The list of the used literature contains 19 works.

In the appendix is given the vocabulary of the onomastic units of the Tovuz region.

**ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ
НАН АЗЕРБАЙДЖАНА**

На правах рукописи

ГУММАТОВА РАХИЛЯ АШРАФ КЫЗЫ

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОНОМАСТИЧЕСКИХ
ЕДИНИЦ ТОВУЗСКОГО РАЙОНА**

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук**

БАКУ – 2005